

Vertalen in de Nederlanden

Vertalen in de Nederlanden *Een cultuurgeschiedenis*

DIRK SCHOENAERS

THEO HERMANS

INGER LEEMANS

CEES KOSTER

TON NAAIJKENS

EINDREDACTIE CAROLINE MEIJER

Boom

Inhoud

[DEEL 1] *Tot 1550* Advocaten van de volkstaal DIRK SCHOENAERS

	Inleiding	29
[HOOFDSTUK 1]	<i>500-1150. Een aarzelend begin</i>	43
1	TUSSEN DE REGELS	43
2	DE HEILIGE SPIJZEN VAN HET WOORD	46
3	VOLKSTALIGE LESSEN EN LIEDJES IN HET LATIJN	53
[HOOFDSTUK 2]	<i>1150-1300. De bocht naar de volkstaal</i>	55
1	ADEL EN CLERGIE	56
2	PROZA EN RIJM, WAARHEID EN LEUGEN	61
3	LEVENSLIJSSEN	80
4	PRAKTISCH VERTALEN	88
[HOOFDSTUK 3]	<i>1300-1400. Kennis, ethiek en devotie</i>	93
1	ENCYCLOPEDISCH VERTALEN	94
2	HET NUT VAN DE ARTES	110
3	DEVOTE GEMEENSCHAPPEN ALS VERTAALMOTOR	115
[HOOFDSTUK 4]	<i>1400-1550. Nieuwe vorsten, nieuwe markten</i>	136
1	DE NEDERLANDEN ONDER BOURGONDISCH BEWIND	136
2	VERTALEN EN TOLKEN IN DE STAD	151
3	DE DRUKPERS	161

[DEEL 2] *1550-1700* De wereld binnen taalbereik THEO HERMANS

	Inleiding	187
[HOOFDSTUK 1]	<i>1550-1600. Verdeeld modern</i>	190
1	KENNIS OPDOEN	190
2	VERSCHEUREND VERTAALD	200
3	DE NIEUWE VORMENTAAL	208
[HOOFDSTUK 2]	<i>1600-1650. De drukste baan</i>	221
1	TOLKENDIENST	221
2	CONFESSIE EN CONSOLIDATIE	227
3	VERTALING ALS NAVOLGING	237
4	PRAKTIJKZAKEN	244
[HOOFDSTUK 3]	<i>1650-1700. Kantelende horisonten</i>	252
1	VERTAALD SCHOUWTONEEL	252
2	DE WIJDE WERELD	260
3	ANDERSDENKENDEN	267

[DEEL 3]	1700-1800	De vertaalmachine	INGER LEEMANS	
		Inleiding: de 'Boek-Fabriek'		286
[HOOFDSTUK 1]		De vertaalmachine komt op stoom		291
[HOOFDSTUK 2]		Volslagen onkunde: de vertalers		309
[HOOFDSTUK 3]		Gewinzucht: de uitgevers		318
[HOOFDSTUK 4]		Grenzen trekken: de recensenten		327
[DEEL 4]	1800-1900	Democratisering en emancipatie	CEES KOSTER	
		Inleiding		339
[HOOFDSTUK 1]		1800-1830. Verder langs de gebaande paden		342
	1	DE KRACHT VAN DE CLASSICISTISCHE TONEELNORM		342
	2	BILDERDIJK EN DE ROMANTISCHE ALEXANDRIJN		349
	3	DE STATENBIJBEL VOORBIJ		352
	4	AFGEDWONGEN VERTAALDRIFT IN JOODSE KRINGEN		355
	5	DRIE GOLVEN SCOTT – DE VERTALERS UITGELICHT		360
	6	VERTALING IN MEERTALIG BELGIË		364
[HOOFDSTUK 2]		1830-1860. Overgang		369
	1	DE MARKT VAN HET VERTAALDE BOEK		369
	2	DE HISTORISCHE ROMAN IN BELGIË		381
	3	LOT EN LEVEN VAN DE NEDERLANDSE VERTALER		385
	4	VERTALEN EN TOLKEN IN DE OOST EN DE WEST		390
	5	SHAKESPEARE KOMT EINDELIJK TOT LEVEN		396
	6	DE LANGE ARM VAN DE ORTHODOXIE		400
	7	FANTASEER, MAAR MET MATE		406
[HOOFDSTUK 3]		1860-1900. Op weg naar de moderniteit		414
	1	EEN DOMINEE ALS VERTALER		414
	2	EEN GODSDIENSTTWIST ROND DANTE		418
	3	DE BIJBEL EN DE MODERNE SAMENLEVING		422
	4	VERTALINGEN ALS MONUMENTEN		426

	Inleiding	437
[HOOFDSTUK 1]	1900-1930. Vernieuwing & ontwikkeling	440
1	OPTIMISME & OORLOG (1900-1918)	440
2	EEN NIEUWE AANLOOP (1918-1930)	456
[HOOFDSTUK 2]	1930-1945. Organisatie & breuk	468
1	EEN STRAKKER VERTAALBESTEL (1930-1939)	468
2	BARRE TIJDEN	476
[HOOFDSTUK 3]	1945-1975. Een nieuw elan	487
1	TIJD VOOR INITIATIEVEN (1945-1960)	487
2	ENERGIE & PLEZIER (1960-1975)	501
[HOOFDSTUK 4]	1975-2000. Ophef & bloei	513
1	VOORUITGANG & CONFLICT (1975-1990)	513
2	GLORIERIJKE JAREN (1990-2000)	525
[HOOFDSTUK 5]	2000-2020. Een bloeiende vertaalcultuur	545
1	VOOR HET VOETLICHT	545
	Aantekeningen	563
	Bibliografie	585
	Register	621
	Illustratieverantwoording	635
	Over de auteurs	637
	Colofon	639

Zonder vertalingen had de cultuur van de Nederlanden er heel anders uitgezien. Het Nederlandse taalgebied is ondenkbaar zonder de immense en voortdurende invloed van wat ons aan talen en culturen omringt. Tal van initiatieven en ideeën op zo uiteenlopende gebieden als handel, gezondheid, godsdienst en wetenschap ontwikkelden zich weliswaar in de Nederlanden zelf, maar op allerlei manieren en in allerlei vormen kwamen ze ook van buiten het taalgebied binnenstromen. De Nederlandse cultuur is van oudsher een open speelveld voor commerciële, intellectuele en sociale uitwisseling met andere, in omvang vaak grotere taal- en cultuurgebieden.

De cultuur van de Lage Landen ontwikkelde zich van meet af aan in een spanningsveld van regionale, nationale en internationale tendensen. Overal in het verleden is die wisselwerking aantoonbaar. Opvallend genoeg hebben cultuur- en literatuurgeschiedenissen tot nu toe weinig aandacht besteed aan de meest in het oog springende middelen en personen die contacten met anderstaligen tot stand brengen: vertalingen, vertalers en tolken. Misschien is dat gebrek aan aandacht te wijten aan het inmiddels achterhaalde beeld van vertaling als een ziellose, welhaast mechanische operatie. Misschien ligt het aan de specifieke kennis die nodig is om vertalingen naar waarde te schatten en als bron van verandering en verrijking te zien. Op bepaalde momenten in het verleden waren we ook meer met onszelf bezig; op andere momenten leek het alsof al het goede van buiten moest komen. Dat vertalingen een cruciale rol spelen in de geschiedenis van het Nederlandse taalgebied staat echter buiten kijf – kijk maar naar het ingewikkelde samenspel van talen en culturen in de middeleeuwen, de migratiegolven van de zestiende en de zeventiende eeuw, de vertaalmolens van de achttiende en negentiende eeuw en de globalisering en technologisering van de huidige tijd. Vertalingen weerspiegelen de uiteenlopende vormen van toe-eigening, aanpassing, inpassing, overname, assimilatie en omvorming die met deze processen gepaard gingen, ze laten zien welke personen en belangen ermee gemoeid waren en wie baat vond bij de resultaten. Vertalingen bieden in die zin een spiegel voor de eigen cultuur. Die spiegel hebben we ons tot nu toe te weinig voorgehouden.

Juist in de afgelopen decennia is het besef toegenomen dat een minder nationale, minder monoculturele benadering van de cultuurgeschiedenis broodnodig is. Die opstelling houdt ook meer oog voor vertalingen in, juist op grond van de steeds steviger postvattende gedachte dat het veronachtzamen van vertaald werk een eenzijdig en dus vertekend cultuurhistorisch beeld tot gevolg heeft. De aandacht voor vertaling herdefinieert de geschiedenis van een cultuur immers op een zeer materiële manier. Vertalingen zijn tastbare producten die het nationale ontmaskeren als geconstrueerd door internationale affiliaties. Het werd met andere woorden tijd voor een geschiedenis van het vertalen in de Lage Landen.

De vertaalgeschiedenis die voor u ligt, wil nagaan wat en hoe er in de Nederlanden door de eeuwen heen vertaald is, wie daarbij betrokken waren en in hoeverre vertalingen van belang zijn geweest voor sociale en culturele veranderingen. De doelstelling was omvattend, maar het

beschikbare voorwerk bleek beperkt. Omdat uiteraard ook niet het hele spectrum van kennis- en cultuuroverdracht voor alle periodes overzien kon worden, is naar vermogen ingezoomd op een aantal zwaartepunten die zich aftekenden en verhalen die zich lieten vertellen. Soms staat het medische, juridische, literaire of wetenschappelijke vertalen in de schijnwerper. Soms wordt ook duidelijk dat veel kennis nog nauwelijks ontgonnen is. Een uitzondering vormt het Bijbelvertalen, waarvoor reeds een indrukwekkende geschiedenis op tafel ligt.

We hoefden niet helemaal bij nul te beginnen. In het Nederlandse taalgebied verscheen dertig jaar geleden de reeks *Vertaalhistorie*, uitgegeven door de Stichting Bibliographia Neerlandica in Den Haag, die als voorwerk voor dit boek kan worden beschouwd. De reeks omvatte zes bloemlezingen uit vertalersvoorwoorden en dergelijke van de middeleeuwen tot 1946 en een bibliografische lijst van studies over Nederlandse vertalingen. Van de aandachtspunten die voor de reeks *Vertaalhistorie* golden bleken enkele ook voor het onderhavige boek nog relevant: de socioculturele functie van vertalingen in verschillende perioden, de opvattingen over en methodes van het vertalen door de eeuwen heen, de intellectuele en maatschappelijke context waarin het vertaalwerk zich afspeelde. De wisselende interacties tussen vertalers, vertalingen, opdrachtgevers en publiek bieden een weerglas voor verschuivingen in het denken, de smaak en het intellectuele profiel van bepaalde perioden.

Met *Vertalen in de Nederlanden* beogen we niet alleen een historisch overzicht maar ook variatie en representativiteit. Het boek bevat een doorlopend verhaal dat de geschiedenis van het vertalen in de Nederlanden weergeeft van de middeleeuwen tot heden, geschreven op een wetenschappelijk verantwoorde manier maar in een toegankelijke stijl die, naar wij verhopen, zowel studenten en vertalers zal aanspreken als niet-specialisten met een historische en internationaal gerichte culturele belangstelling. Het boek is opgedeeld in vijf perioden. De afgrenzing van de verschillende perioden volgt ruwweg de cultuurgeschiedenis van de Nederlanden, zonder dat de precieze jaartallen veel gewicht hebben. Voor iedere periode wordt, behalve aan het overkoepelend verhaal, aandacht besteed aan markante gebeurtenissen en conflicten, cijfermateriaal, vertalersportretten en dergelijke meer. Geregeld zijn deze gegevens uitgewerkt in de vorm van thematisch opgevatte kaderteksten geschreven door speciaal hiervoor aangetrokken specialisten. Elk deel van *Vertalen in de Nederlanden* draagt het stempel van de respectieve auteur. Bij de een richt de blik zich eerder op het gehele bedrijf, bij de ander meer op debatten en verschuivende opvattingen. Behalve de persoonlijke invalshoek en de daarbij horende stijl en expertise speelden uiteraard vooral de beschreven tijd en omstandigheden een rol, al naargelang de mate waarin die doordrongen waren van waar het in dit boek om gaat: vertaling.

DEEL 1

Tot 1550
Advocaten
van de volkstaal

DIRK SCHOENAERS

	Inleiding	29
1	De meertalige Nederlanden	29
2	Bron- en doeltalen	31
3	De betekenis van vertalen	32
4	De vertalers	33
5	Vertalen is bewerken	35
6	Wat verloren ging	37
[VIGNET]	<i>De prehistorie van vertalen in de Nederlanden (tot de zesde eeuw)</i>	40
[HOOFDSTUK 1]	500-1150. Een aarzelend begin	43
1	TUSSEN DE REGELS	43
	Glossen: vertaling als leeshulp	43
	Naast de letter van de wet: de Malbergse glossen	44
2	DE HEILIGE SPIJZEN VAN HET WOORD	46
	Vertaling en kerstening	46
	Een Karolingisch hervormingsprogramma	48
	Vroege Psalmvertalingen en een Hoogliedcommentaar	50
3	VOLKSTALIGE LESSEN EN LIEDJES IN HET LATIJN	53
	De overvloedige schuit	53
	Een meertalige pennenproef	54
[HOOFDSTUK 2]	1150-1300. De bocht naar de volkstaal	55
1	ADEL EN CLERGIE	56
	Vertalen aan het hof van Guînes	56
	Heinric van Veldeke, de eerste loot	57
2	PROZA EN RIJM, WAARHEID EN LEUGEN	61
	De deugd van proza	61
	De <i>Histoire ancienne jusqu'à César</i> en Wauchier de Denain	63
	Jacob van Maerlant en de waarheid	65
	De leugenachtige epiek	70
[VIGNET]	<i>Alexanders geesten</i> [WILLEM KUIPER]	71
	Publiek, opdrachtgevers en vertalers	75
3	LEVENSLEREN	80
	Latijnse schoolteksten in het Nederlands	80
	Heiligenlevens: de inspiratie van vrome vrouwen	82
[VIGNET]	<i>Om te vereren en na te volgen</i> [SUZAN FOLKERTS]	85
4	PRAKTISCH VERTALEN	88
	Ambtelijke vertalingen	88
	Op reis met Willem van Rubroeck	90

[HOOFDSTUK 3]	1300-1400. Kennis, ethiek en devotie	93
1	ENCYCLOPEDISCH VERTALEN	94
	Historiografie en didactiek in Antwerpen	94
	Lodewijk van Velthem en Maerlants nalatenschap	99
[VIGNET]	<i>Vergeten faam buiten de grenzen</i> [ULRIKE WUTTKE]	101
	Laatmiddeleeuwse epiek	104
[VIGNET]	<i>Heinric van Brussel vertaalt de Roman de la Rose</i> [ANNE REYNDERS]	108
2	HET NUT VAN DE ARTES	110
	Gespecialiseerde kennis in de volkstaal	110
	Meertalige conversatieboekjes	113
3	DEVOTE GEMEENSCHAPPEN ALS VERTAALMOTOR	115
	De bedrijvige stilte van de kartuizers	115
[VIGNET]	<i>Het Woord van God in de volkstaal</i> [SUZAN FOLKERTS]	118
[VIGNET]	<i>Jan van Brederode Des coninx summe</i> [INGRID BIESHEUVEL]	122
	De ‘goede boeken’ van de Moderne Devotie	124
	Voor vrouwen vertaald	130
	Door vrouwen vertaald?	133
[HOOFDSTUK 4]	1400-1550. Nieuwe vorsten, nieuwe markten	136
1	DE NEDERLANDEN ONDER BOURGONDISCH BEWIND	136
	Vertalen aan het hof	136
	Boeken van de lokale adel	141
	Geschiedschrijving uit het Frans	146
	De gewestelijke administraties	150
2	VERTALEN EN TOLKEN IN DE STAD	151
	Stedelijke besturen	151
	Een internationale handelsgemeenschap	152
	Rederijkerskamers	154
	Op weg naar het Heilig Land	157
3	DE DRUKPERS	161
	Bourgondische klassiekers en prozaromans	162
[VIGNET]	<i>Maerlant in het Frans</i> [ADRIAN ARMSTRONG]	163
	Opnieuw artes: geneeskunde en astrologie	170
[VIGNET]	<i>Gedrukte Nederlandse fictie in Engeland</i> [ELISABETH DE BRUIJN]	171
	Taalhulp: glossaria en vocabularia	176
	<i>Ad fontes</i> . Luther en Erasmus	177

Voor Jan van Boendale (actief ca. 1316-ca. 1351) was Hieronymus van Stridon (ca. 347-420) ‘die heileghe verlichtre’, de heilige ‘verduidelijker’ die de Hebreeuwse Bijbeltekst zo treffend in het Latijn wist te vatten dat zijn Vulgaat nauwelijks van het origineel te onderscheiden viel. Net als zijn grote idool Jacob van Maerlant (actief ca. 1258-ca. 1290) en de anonieme *Sidrac*-vertaler (actief ca. 1318-1329) keek Boendale met bewondering op naar de waarheidlievende kerkvader wiens grote inspanningen (‘pine’) zo veel vruchten hadden afgeworpen. De Antwerpse stadsklerk roemde Hieronymus om diens getrouwe Bijbelvertaling, maar in navolging van Cicero (106 v.Chr.-43 v.Chr.), Horatius (65 v.Chr.-8 v.Chr.) en Hilarius van Poitiers (ca. 315-367), verkoos de kerkvader doorgaans vrijere, doeltekst-gerichte vertalingen. De Heilige Schrift was de uitzondering, omdat daarin zelfs de syntaxis deel uitmaakte van het mysterie. Als het van Boendale afhing, volgden alle vertalers Hieronymus’ letterlijke aanpak: wie ‘scripturen’ uit de ene taal naar een andere overzette – dus niet noodzakelijk enkel uit het Latijn of in het Nederlands – moest zich houden aan de ‘materien’ (inhoud) en de verwoording zoals de oorspronkelijke auteur die had bedacht (*Der leken spiegel*, III, §126, v. 265-274).

Volgens Hieronymus waren woord-voor-woordvertalingen in de praktijk moeilijk verdedigbaar, niet het minst omdat ze er zo vreemd uitzagen. Het was de taak van vertalers om de stijl en schoonheid van hun (wereldse) bronteksten zo goed mogelijk te benaderen. Dichters die, zoals Boendale het eeuwen later formuleerde, geen ‘oert’ (haarbreed) afweken van de originele verwoording, beschouwde hij niet als accuraat, maar als pedant. Betekenis-voor-betekenisvertalingen (‘non verbum e verbo, sed sensum [...] de sensu’) boden vertalers manoeuvreerruimte terwijl ze de inhoud en bedoeling van de tekst toch waarheidsgetrouw konden vertolken. Die interpretatie kon overigens aardig verschillen van de *intentio auctoris*, de bedoeling die de oorspronkelijke auteur voor ogen had, waarover hoe dan ook nooit volle zekerheid kan bestaan. Een dichter als Heinric van Veldeke (actief ca. 1170-na 1186) kon dus oprecht beweren dat zijn Franstalige tijdgenoten en hijzelf ‘naar waarheid’ vertaalden, ook al sprongen ze geregeld losjes om met hun voorbeeldtekst.

1 De meertalige Nederlanden

Tot diep in de twaalfde eeuw werd de schrijfcultuur in de Nederlanden, zoals elders in Europa, vrijwel volledig gedomineerd door het Latijn, dat nog lang daarna belangrijk bleef in de Kerk, in bestuurszaken, de wetenschap en het onderwijs. De Nederlanden waren in de middeleeuwen nog een lappendeken van semiautonome gewesten die strikt genomen afhingen van de Franse kroon of het Duitse Heilige Roomse Rijk. Het gebied overlapte nagenoeg volledig met de contactzone tussen de Romeanse en Germaanse taalregio’s. Vooral in het westen lag de diffuse grensregio waar het Nederlands overging in het Frans nog wat meer zuidwaarts dan tegenwoordig het geval is. In de streek rond Calais en de Westhoek werd in de zeventiende eeuw nog Nederlands gesproken. Hoewel bepaalde taalvarianten (bijvoorbeeld het Picardisch of elders de *langue du roi*) in sommige kringen een zeker aanzien genoten als cultuurtaal, was er nog geen sprake van gestandaardiseerd Nederlands of Frans. In de zuidelijk steden van Vlaanderen en

Brabant, in Artesië, Henegouwen, Kamerijk, Luik en Namen (en deels ook in Luxemburg) was de omgangstaal Picardisch-Frans of Waals. Ten noorden van de taalgrens in Artesië, Brabant en Vlaanderen en in Gelre, Holland, Loon en Utrecht sprak men lokale dialecten van het Nederlands. In de gebieden waar het Frans en Nederlands elkaar raakten was er wederzijdse kruisbestuiving; in het oosten vloeiden Nederlandse dialecten geruisloos over in het Nederduits. In de dertiende eeuw al was het Friese taalgebied dat in de achtste eeuw nog ver naar het zuiden en oosten reikte, gekrompen tot het uiterste noordwesten van de Lage Landen.

Reizigers die tijdens de late middeleeuwen halt hielden in de Zuidelijke Nederlanden merkten frequent op dat hele bevolkingsgroepen naast Nederlands ook Frans spraken: volgens een anonieme Milanese koopman die tussen 1517 en 1519 door Europa trok, beheersten edellieden, herbergiers en kooplieden, net als veel ambachtslieden, meestal ook het Frans; bij het gewone volk was dat doorgaans niet het geval. Naast Italiaans, Spaans, Duits en Engels was Frans een kosmopolitische taal in de internationale handel die ongetwijfeld de belangrijkste oorzaak was voor de hoge graad van meertaligheid in de steden. Bovendien was het Frans al in de twaalfde eeuw de voorkeurstaal in grensoverschrijdende elitenetwerken. Wie in de laatmiddeleeuwse Nederlanden enigszins vooruit wilde komen, was dus al snel geneigd om zijn of haar talenkennis bij te spijkeren.

De verhouding tussen het Latijn, Nederlands en Frans was streek- en tijdsgebonden en onderhevig aan de invloed van ontwikkelingen op sociaal, politiek en religieus gebied. Een goed voorbeeld hiervan is het Hollandse hof, waar dynastieke wissels het evenwicht tussen het Frans en het Nederlands meermaals verstoorden. Toen het graafschap na de dood van Jan I in 1299 overging in de handen van de Franstalige Avesnes, kwam aan het hof de literaire productie in het Nederlands al snel tot stilstand. Omstreeks 1400 lagen de kaarten opnieuw helemaal anders. De Avesnes waren ondertussen opgevolgd door de Beierse Wittelsbachs en aan het Haagse Binnenhof werden feesten opnieuw opgeluisterd met optredens van Nederlandstalige sprooksprekers. Op basis van Latijnse kronieken stelde Heraut Beyeren (ca. 1345-1414) een ambitieus Nederlandstalig tweeluik samen waarin hij een overzicht gaf van de wereldgeschiedenis en de lotgevallen van de graven van Holland en bisschoppen van Utrecht. De hoogopgeleide hofkapelaan Dirc van Delf (ca. 1365-?) verwerkte Latijnse kennis uit geleerde bronnen in een volkstalige catechetische encyclopedie en grafelijk secretaris Dirc Potter (ca. 1370-1428) bewerkte verhalen over de liefde en moraliserende exempelen uit het Italiaans en het Frans.

Nadat Jacoba van Beieren (1401-1436) in 1433 haar aanspraken op de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen had afgestaan aan haar neef Filips de Goede, brachten de Bourgondische vorsten nog maar weinig tijd door in hun meest noordelijk gelegen gebied en werd het gebruik van het Frans in alle supra-regionale communicatie gestimuleerd. De inlijving van het graafschap Holland in de Bourgondische personele unie ging bovendien gepaard met een exponentiële stijging van het aantal documenten dat uit het Nederlands in het Frans of Latijn (en vice versa) werd overgezet. Daarvoor zorgden onder meer de hervormingsrichtlijnen

die Karel van Charolais (de latere Karel de Stoute) in 1462 overmaakte aan het Hof van Holland, waarin werd bepaald dat gerechtelijke stukken in het Nederlands voortaan onmiddellijk vertaald moesten worden in het Latijn of het Frans, de talen die – anders dan het Nederlands – algemeen begrepen werden door de pennenlikkers in de hogere niveaus van het Bourgondische bestuursapparaat.

In deze meertalige context kunnen ontwikkelingen in het Nederlands moeilijk worden losgekoppeld van wat er in andere talen gebeurde. Hoewel de nadruk in dit overzicht ligt op wat er in het Nederlands is vertaald, ligt het bijgevolg voor de hand dat ook de vertaalactiviteit in het Latijn en het Frans hier aandacht krijgt.

2 Bron- en doeltalen

Behalve in de epiek, waar het Frans de boventoon voerde, bleef het Latijn gedurende de hele periode de brontaal bij uitstek. ‘Horizontale’ vertalingen uit het Nederlands in het Frans kwamen vrijwel alleen voor in de handel en de lokale en gewestelijke ambtenarij, waar ook vertaald werd in en uit het Latijn. Naast *Van den vos Reynaerde*, kregen een aantal werken van Maerlant, Boendale en auteurs uit de kringen van de Brabantse mystiek, Moderne Devotie en de franciscaanse observantie een Latijnse vertaling. In deze bewerkingen was aandacht voor de inhoud doorgaans belangrijker dan imitatie van de stijl, die veelal geschoeid werd op Latijnse leest. Devote gemeenschappen in Brabant en het Bovenrijngebied onderhielden nauwe betrekkingen met elkaar, waardoor mystieke geschriften van Hadewijch (actief ca. 1240?) en Jan van Ruusbroec (1293-1381) in het Duits werden vertaald en het werk van Duitstalige mystici, zoals Meister Eckhart (ca. 1260-ca. 1328) en Johannes Tauler (ca. 1300-1361), ook circuleerde in het Nederlands. Andere talen, zoals Engels, Spaans, Italiaans en Portugees, kwamen pas aan het einde van de middeleeuwen in beeld, in handelsmetropolen zoals Brugge, maar vooral ook in Antwerpen, dat in de zestiende eeuw uitgroeide tot het belangrijkste drukkerscentrum van de Nederlanden. Voor vertalingen rechtstreeks uit het klassieke Grieks was het nog wachten op Erasmus en het ontlukende humanisme.

Franstalige romans over koning Artur, Karel de Grote en de kruistochten werden al vroeg in het Nederlands bewerkt, maar als het op kennis en stichting aankwam werden dezelfde (of erg gelijkaardige) Latijnse bronnen apart in het Nederlands en het Frans vertaald. Op het vlak van religie en wetenschap volgden de twee volkstalen dus doorgaans parallelle paden zonder dat de referentiekaders veel van elkaar gingen verschillen. De keuze voor Latijnse bronnen volgde enerzijds uit de grotere autoriteit die het Latijn kreeg toegedicht, maar had ook te maken met prescriptieve vertaalopvattingen en praktische zaken, zoals de beschikbaarheid van bronteksten: een chirurgijn uit Tienen of Ieper kon ongetwijfeld gemakkelijker de hand leggen op een medisch handboek in het Latijn dan op een Franstalige bewerking daarvan.

Desalniettemin werd ook buiten de epiek uit het Frans vertaald, maar wel op beperktere schaal. Op het gebied van levensvragen en morele en spirituele kwesties hadden Nederlandstalige lezers merkbaar vertrouwen in populaire gidsen zoals de Brabantse vertaling van de *Roman de la rose*,

het biechtboek *Des coninx summe* en de bewerkingen van de allegorische *Pèlerinage de la vie humaine*. Zelfs Jacob van Maerlant vond de informatie over Karel de Grote uit Franstalige kronieken overtuigend, hoewel hij ook een notoir tegenstander was van de leugenachtige Artur- en Karelepiek van Franse signatuur. In de *Spiegel historiael* putte hij voor de geschiedenis van de Vlaamse graven uit een rijmkroniek die duidelijk terugging op een Frans model. Maerlants welwillende houding ten overstaan van Franstalige historiografie hing ongetwijfeld samen met het feit dat de meeste kroniek-handschriften die in Vlaanderen werden gemaakt Franstalige teksten bevatten. De *Lutgart*-dichter (actief ca. 1260-1275), die zich al even resoluut verzette tegen ridderromans en dierenverhalen, was vol lof over stichtende ‘exempelkine’ in het Latijn, Nederlands én het Frans (II, Proloog, v. 53-54).

3 De betekenis van vertalen

Voordat het woord ‘vertalen’ in het begin van de zestiende eeuw zijn huidige betekenis kreeg, betekende het iets als ‘verdedigen’ of ‘vertegenwoordigen’. Het verwante ‘taleman’ duidde een ‘bemiddelaar’ of ‘makelaar’ aan en werd net als ‘vorespreker’ als aanduiding voor tolken gebruikt. Nog andere benamingen onderstreepten de taalbeheersing van tolken (‘latinere’) of hun vermogen om anderstalige boodschappen te verduidelijken (‘bedieder’, ‘ontlegger’). De termen ‘tolic’ of ‘talicman’ en ‘dreghe-man’, ‘druutsman’ of ‘turcman’ kwamen dan weer via andere talen vanuit het Russisch en Arabisch in het Nederlands terecht. De betekenis van ‘taleman’ schommelde tussen ‘tolk’, ‘woordvoerder’ en ‘advocaat’. Volgens Jan Matthijsen (?-ca. 1423), stadssecretaris van Den Briel, was een ‘taleman’ welsprekend, deskundig in lokale rechtsgebruiken en iemand die het woord voerde bij het gerecht. Ook andere figuren uit de juridische sector traden geregeld op als vertaler of tolk. Notarissen, stadspensionarissen, griffiers en zelfs raadsleden of baljuws kregen regelmatig vertaalwerk op hun bord.

Hoewel de aanduidingen voor ‘vertalen’ in de huidige betekenis meestal onderling verwisselbaar waren, belichtten ze ook verschillende facetten van het vertaalproces: de doeltaal (‘vlaemschen’, (ver)dietschen’, ‘te dutschen keren’), de hermeneutische functie van vertalen (‘ontbinden’, ‘bedieden’, ‘vortbringen’), of het moeizame gesleur waarmee betekenis tussen talen werd uitgewisseld (‘utetrecken’, ‘utetien’). Net als in andere moderne talen (‘translation’, ‘Übersetzung’, ‘traducteur’, ‘traduzir’) bleef in een aantal termen ook de kernidee van overdracht behouden: de vertaler was een ‘oversetter’ die betekenis ‘translateerde’ of ‘transfereerde’. Voor dichters als Veldeke, Maerlant en Boendale was het verband tussen hun vertaalwerk en de idee van *translatio imperii et studii* glashelder. Vertalingen werden onder andere ingezet om de macht van West-Europese vorsten te legitimeren en waren een essentiële component van het transferproces waarmee kennis uit de klassieke en joods-christelijke traditie naar de eigen tijd werd overgeheveld. In de *Eneasroman* liet Veldeke omstreeks 1186 bijvoorbeeld zien hoe het *imperium* van Troje via Aeneas en de Romeinse keizers was overgedragen op het Heilige Roomse Rijk. De proloog van Maerlants *Der naturen bloeme* onderstreepte de autoriteit van kerkvaders zoals Ambrosius van Milaan, Augustinus van Hippo en Isidorus van

Sevilla, maar minstens even belangrijk waren Griekse en Romeinse wijsgeren zoals Aristoteles, Galenus, Plinius en Solinus. Volgens Boendale waren dichters en vertalers van onschatbare waarde, want zonder hen was onontbeerlijke kennis over het geloof, wetgeving en geschiedenis onvermijdelijk verloren gegaan (*Der leken spieghel*, III, §126, v. 309-322).

4 De vertalers

Doorgaans zijn vertalingen anoniem overgeleverd en kan er alleen iets over de vertalers worden gezegd op basis van tekstinterne gegevens, zoals toespelingen op de ontstaanscontext, het type bronnen dat de vertalers gebruikten en hoe ze die teksten bewerkten. Ook het milieu waarin hun teksten circuleerden kan in een bepaalde richting wijzen, maar vaker wel dan niet zijn de bewaarde handschriften decennia, soms eeuwen jonger dan de oorspronkelijke vertaling. Daardoor blijft de vroege receptie aan het zicht onttrokken, maar soms kunnen we daarvan nog een glimp opvangen door verwijzingen in andere teksten of vermeldingen van boeken in catalogi, boedelinventarissen en testamenten. Ook verzamelingen met levensbeschrijvingen van geestelijke auteurs, monniken en kloosterzusters, bijvoorbeeld de Affligemse *Catalogus virorum illustrium*, bevatten interessante informatie, al is het raadzaam ook daarmee met de nodige voorzichtigheid om te gaan.

De vroegste volkstalige glossen treffen we aan in wetteksten en in handschriften uit kloosters en (klooster)scholen. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw bewerkten hoogopgeleide ‘klerken’, zoals de Loonse dichter Heinric van Veldeke er vermoedelijk een was, aan adellijke hoven geleerde teksten en kronieken uit het Latijn en het Frans; een aantal van hen tekende ook voor bewerkingen van Franstalige romans over Artur, Karel de Grote en de Oriënt, maar als we Maerlant en de *Lutgart*-dichter mogen geloven, hebben ook professionele verhalenvertellers soortgelijke verhalen uit het Frans vertaald. Heiligenlevens waren ook in de volkstaal dikwijls nog het werk van geestelijken, zoals de Affligemse *Lutgart*-dichter, de franciscaan ‘brueder’ Geraert (actief ca. 1275) en de benedictijner monniken van Ename (actief ca. 1285-1290).

In de veertiende eeuw bogen auteurs als stadsclerk Jan van Boendale zich over geschiedschrijving, levensbeschouwing en didactiek, maar (zakelijk) vertalen behoorde ook tot het takenpakket van het personeel in stedelijke administraties, die briefwisseling voerden in het Nederlands, Frans en Latijn. Geregeld werd dat vertaalwerk ook uitbesteed aan onder anderen notarissen. Tot profijt van hun opvolgers of andere collegae stelden specialisten zoals de chirurgijns Jan Yperman (?-ca. 1330?) en Thomas Scellinck (actief 1343) volkstalige prozacompilaties samen. Daarin combineerden ze wetenschappelijke vakkennis uit Latijnse leerboeken met de expertise die ze zelf hadden opgedaan in de dagelijkse praktijk. Godsvruchtige gemeenschappen zoals de kartuizers en wat later de Moderne devotie, zorgden voor een heuse vertaalhausse op het gebied van vrome literatuur, uit het Latijn in het Nederlands, maar ook in omgekeerde richting. Vanaf circa 1440 herbergden rederijkerskamers leden uit de schrijvende middenklasse (ambtenaars, juristen en onderwijzers), priesters, handelaars en ambachtslui. Enkele decennia later verscheen het werk van

rederijkers in druk, bij uitgevers die zelf ook vertaalden of anderen betaalden om dat voor hen te doen.

De factoren die de productie van vertalingen beïnvloedden en de manier waarop vertalingen in de middeleeuwen werden gebruikt laten zich moeilijk vatten in veralgemeningen. Het werk van vertalers bleef meestal niet beperkt tot een bepaald genre of een specifieke doelgroep. De sociale kringen van adel, clerus en burgerij stonden met elkaar in verbinding, zodat teksten dikwijls een gemengd gehoor vonden of terecht kwamen bij een ander publiek, waar de boodschap eventueel werd aangepast aan nieuwe behoeften. Bovendien bereikten vertalingen niet uitsluitend lezers of luisteraars die de brontaal niet beheersten, al wordt dat in prologen meer dan eens zo voorgesteld. Het Kopenhaagse handschrift met de *vita* waaraan de *Lutgart*-dichter zijn naam ontleent, bevat bijvoorbeeld opmerkelijk veel aantekeningen in het Latijn. Ook het onderscheid tussen *auctores*, die ‘oorspronkelijke’ teksten schreven, en ‘vertalers’ van anderstalige voorbeelden is in deze periode niet altijd goed te maken of erg productief. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gevarieerde oeuvre van Veldeke (die ook minnelyriek componeerde), Maerlant (die strofische gedichten schreef) en Boendale (die in zijn geschiedwerken ook verslag uitbracht van eigentijdse gebeurtenissen).

Ongeacht hun professionele bezigheden of geïntendeerd publiek, waren veel middeleeuwse vertalers goed opgeleid en gepokt en gemazeld in de retorica. De *artes poeticae* lieten sporen na in de opbouw van hun teksten en de manier waarop ze tekstveranderingen en stijlfiguren, zoals herhalingen, anaforen en oxymorons, inzetten bij de bewerking van een anderstalige brontekst. Op school werden Latijnse teksten geanalyseerd, waaruit de studenten bijvoorbeeld konden afleiden dat gedetailleerde beschrijvingen bepaalde aspecten van een tekst beter tot hun recht lieten komen (*amplificatio*). Door de band genomen wisten de vertalers erg goed dat ze, om hun boodschap doelmatig over te brengen, soms de brontekst moesten bekorten (*abbreviatio*; *detractio*), of elementen moesten toevoegen (*adiectio*) of vervangen (*immutatio*). Ze beseften ook dat ze mochten experimenteren met de volgorde van woorden, zinnen en grotere tekstonderdelen (*transmutatio*), al hing de bewegingsruimte die ze daarbij hadden – zoals ook Hieronymus had opgemerkt – in enige mate af van het soort tekst waarmee ze aan de slag gingen. Vertaling (*translatio*), *imitatio* of nabootsing vanuit de eigen belevingswereld en *aemulatio* vloeiden in elkaar over: vertalers uit rederijkerskringen, maar bijvoorbeeld ook de *Lutgart*-dichter of Diederik van Assenede (actief ca. 1260), deden hun best om de stilistische kwaliteiten van hun model te overtreffen, net zoals de grote Romeinse redenaars hun dat hadden voorgedaan.

Dat vertalers geregeld konden terugblikken op een gedegen opleiding betekende nog niet dat elke klus eenvoudig was of dat hun werk in de smaak viel bij vakgenoten of het grote publiek. Sommige vertalers moesten de stiel nog in de vingers krijgen en verzochten hun lezers om begrip. Anderen, zoals Lodewijk van Velthem (actief 1315-1327) en Jan van Boendale, vonden vertaalwerk lastig en zwaar labeur. Vertalers kweekten beter ook een olifantenvet. Als we mogen afgaan op de bewaarde prologen stond om elke hoek wel een afgunstige ‘nider’ klaar met ontmoedigende kritiek.